

NƏRİMAN NƏRİMANOV:

Şəxsiyyəti Və Fəaliyyəti

Siz özünüzü bir millətdən hesab edirsinizsə, özünüzün müəyyən bir vətəniniz varsa, həmin millətin, həmin vətənin dərdi-qəmi sizin dərdiniz, qəminizdir və ya bir millət və ya vətən sizi öz üzvlərindən hesab edirsə, sizin dərdiniz, qəminiz millət və vətən üçün ümumi dərd və qəm olmalıdır”.

Nəriman Nərimanov

1.

Nəriman Nərimanovun 1894-cü ildə Bakıda, Quberniya idarəsi mətbəəsində nəşr etdirdiyi “Nadanlıq» faciəsinin qəhrəmanı Ömər cahil gülləsindən həlak olarkən son nəfəsində deyir: «Məni... nadanlıq... avamlıq... bi... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı... Ay!.. Adamı... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!..”

1894-cü ildə Nəriman Nərimanovun 24 yaşı var idi: Bakıda gimnaziyada Azərbaycan dilindən dərs deyirdi və bu 24 yaşlı xalq müəlliminin, gənc yazıçının bütün gələcək həyatı, Ömər dili ilə söylədiyi o ictimai bəlayə-nadanlığa, avamlığa və mərifətsizliyə qarşı böyük və əzəbli bir mübarizəyə həsr olundu.

Bu həyat yolu bir ömür çərçivəsinə sığmayacaq dərəcədə zəngin, mürəkkəb, ziddiyyətli və faciəli idi.

Nəriman Nərimanov elə həmin 1894-cü ildə Bakıda ilk kütləvi milli qiraətxana açmışdı və o “Nərimanov qiraətxanası” qısa müddətdə təkcə Zaqafqaziyada deyil, Rusiyada və Şərqi ölkələrində də nüfuz qazanmışdı, buraya Kəlküttə, İstanbul, Sofiya, Qahirə, Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdən xeyriyyə yolu ilə qəzet, jurnal və kitablar göndərilirdi və dövrün, mühitin kontekstində belə bir beynəlxalq mətbuat, kitab mübadiləsi, əlbəttə, XIX yüzilin sonlarında yaranan Azərbaycan ədəbi-ictimai həyatında ciddi əhəmiyyətə malik idi...

Nadanlıq da, avamlıq və mərifətsizlik də Nəriman Nərimanov üçün yalnız mənəvi-əxlaqi naqislik deyildi, çünki o, bu naqisliyin sosial mahiyyətini lap gənc yaşlarından etibarən başa düşməyə can atırdı və Nəriman Nərimanovun nadanlıq qarşı barışmaz mübadiləsi, eyni zamanda, istismara qarşı milli hüquqsuzluğa, çarizmin müstəmləkəçi siyasətinə qarşı (siyasi-ideoloji burulğanlarla, şəxsi pərişanlıq və vətəndaş yangısı ilə dolu gərgin və

ziddiyyətli onilliklərdən sonra, ömrün qürub çağında isə rus sovet müstəmləkəçi siyasətinə qarşı!) mübarizə yollarını axtarmağa sövq edirdi.

Həmin 24 yaşlı dramaturq "Nadanlıq"ın müqəddiməsində yazırdı: "Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərin qələminin meyvəsi müsəlmanların zindəganına bir zərrə qədər nəf gətirə". Xalqın "zindəganına bir zərrə qədər nəf gətirmək" arzusu böyük mənəvi bir ehtiyacın nəticəsi kimi, əlli boş illik ömrü boyu həmişə Nəriman Nərimanovla birgə olmuşdu, onun uğurlarının da, səhvlərinin (!) də əsasını təşkil etmişdi.

Bu əlli beş illik ömrün keçdiyi yolu gözlərimiz qarşısında canlandırırdıqda, adi müəllimlikdən XI rus--bolşevik ordusunun qurduğu Azərbaycan Sovet Respublikasının ilk Xalq Komissarları Sovetinin sədrinə, Tiflisin Metex qalasındakı dustaqlıqdan, ailəsi ilə birlikdə Həştərxan sürgünündən başlayıb böyük bolşevik dövlətinin MİK-nin sədrliyinə qədər aparan fəaliyyətin məna və məzmununa vardığıca, bir sıra ciddi məqamlarda həmin fəaliyyətin faciəli mahiyyətini dərk etdikcə, belə bir həyat yolunun zənginliyinə, dramatikliyinə, kəşməkəşliyinə heyrət edirsən...

Nəriman Nərimanov-Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, "Nadanlıq"dan başqa, "Şamdan bəy" ("Dilin bəlası") komediyasının, "Nadir şah" dramının, "Pir", "Bahadır və Sona" povestlərinin, başqa bədi əsərlərin müəllifi. Nəriman Nərimanov-geniş maraq dairəsinə sahib olan tərcüməçi: bir tərəfdən N.V.Qoqolun "Müfəttiş"ini Azərbaycan dilinə çevirir (1892), o biri tərəfdən də... RSDFP-nın Proqramını tərcümə edir (1906).

Nəriman Nərimanov-xalq müəllimi, "Azərbaycan dilinin qısa qrammatikası", "Rus dili üzrə özüünüöyrənmə" kimi dərsliklərin, bir çox maarifçi-pedaqoji məqalələrin, çıxışların müəllifi, Azərbaycan maarifçilik məktəbinin layiqli nümayəndələrindən biri. Nəriman Nərimanov-Noyorossiysk Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş yüksək ixtisaslı həkim; əlbəttə, yüksək ixtisaslı bir həkim olmaq şərəfli işdir, amma bütün xalq tərəfindən «Bizim doktor»- deyə sevilmək isə, elə bilirəm ki, ondan az şərəfli bir iş deyil...

"Bizim doktor"-un-Nəriman Nərimanovun Bakının mazutdan, tüstüdən, hisdən-pasdan qaralmış "Qara şəhər" adlı hissəsində açdığı xəstəxana adı xəstəxana deyildi, çünki bu xəstəxanada hökm sürən təmənnəsiz xidmət ehtirası, şövqü, burada görülən işlərin işığı, səvabı, əslində xəstəxana işçilərinin əyinlərinə geydikləri ağ xalatlara kimi bəyaz əməllərdən xəbər verirdi... Nəriman Nərimanov-yüzlərlə felyetonların, məqalələrin, publisist yazıların müəllifi, Azərbaycan jurnalistika məktəbinin Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi görkəmli nümayəndələrindən biri... Nəhayət, Nəriman Nərimanov-marksizm illüziyalarına uymuş və sonra da belə bir utopiyanın, "xəyalpərvərliyin" acısını-ağrısını çəkmiş, sarsıntılarını keçirmiş, mənəvi və cismani cəzasını almış bir kommunist...

2.

Vətənə məhəbbət, xalqa məhəbbət həmin xalqın dilindən başlayır və Nəriman Nərimanovun, misal üçün, 1906-cı ildə yazdığı "Bu gün" adlı məqaləsində ana dilinə məhəbbətin doğurduğu çılgın hisslər müəllifin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına xas olan təkmini, təbiətinə xas olan ağırlığı üstələyirdi:

"Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyat-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-madərənəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib ruhun ən dərin

guşələrində nəqş bağlayıbdır! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cism və ruhun möhtac olduğu məvadi o dildə tələb eləyibsən... Haman dil ki, diyari-qürbətdə... onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, cəmi əsamın təhəyyüc edir, beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir dəqiqənin ərzində Vətəni gözünün qabağına gətirirsən... “.

İndi isə biz bu məqalənin yazıldığı vaxtdan on altı il sonraya, 1922-ci ilə nəzər salaq, o vaxta ki, Nəriman Nərimanov Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının hüquqi rəhbəridir və bu respublika da guya müstəqildir. Bu respublikanın rəsmi dövlət dilinə-ana dilimizə nəinki xor baxılır, artıq bu dili sıxışdırıb aradan qaldırmaq üçün onu (ana dilini!) təqib etməyə başlayıblar və mətbuat əməlli-başlı hücum kompaniyası açıb və məktəblərdə ana dilindən tədris saatlarını, milli teatr tamaşalarının sayını azaltmaq tələbləri irəli sürülür.

Nərimanın Azərbaycanda olması Mərkəzi və Mərkəzin yerli (və könüllü!) nöqərlərini (Nərimanov onları “Mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaqçılar”) adlandırırdı) istədikləri qədər əl-qol atmağa qoymurdu və o, ölkəni müvəqqəti tərk etdikdə (söhbət bir neçə günlük ezamiyyətdən gedir!), həmin qüvvələr firsəti fəvta vermir və xüsusi şövq və ehtirasla fəaliyyətə başlayırdı.

Həmin vaxt Nərimanov Genuya konfransının işində iştirak etmək üçün İtaliyaya gedir və onun öz sözləri ilə desək, “millətçi təmayül və türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək haqqında açıq fitnəkar məqalələr” yazılmağa başlayır və Nəriman qayıdıb millətə qarşı bu ləxribata millətin təəssübü mövqeyindən müdaxilə etdikdən sonra böyük siyasi qalmaqal respublikanı bürüyür və Mərkəzə gedib çıxır.

Sonralar Nərimanov İ.V.Stalinə məktubunda bu barədə yazırdı: “... «sollar» mənim Genuya konfransında olmağımdan istifadə edərək hərəkətə gəlmiş və daha həyasız olmuşlar. Genuyadan qayıtdıqdan sonra, türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək və millətçi təmayül haqqında açıq fitnəkar məqalələr mənim diqqətimi cəlb etmişdi“. Və belə bir vaxtda Nəriman Nərimanov “Bakinski raboçi” qəzetində “Bəzi yoldaşlara cavab!” verir, həm də çox sərt və qəti bir cavab : “Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir və Azərbaycanda bu dilin hüquqlarından və üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə olunmalıdır. Heç kim bunu ləğv edə bilməz... Azərbaycan... öz ana dilindən imtina edə bilməz və heç kimə də imkan verməz ki, Azərbaycanda bu dilin mənasını, rolunu azaltsın“.

Qırmızı Lenin terrorunun (Stalin terroru hələ irəlində idi!) tüğyan etdiyi bir dövrdə bu sözləri bu cürə açıq şəkildə Mərkəzin üzünə çırpmaq necə bir cəsarət tələb edirdi-əlbəttə, oxucu yaxşı başa düşür. Ancaq gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etmək, əlbəttə, çətin işdir... Bakı partiya komitəsinin rəhbəri (faktiki olaraq Bakının rəhbəri!) Levon Mirzoyan təşviş, həyəcan və qibtə olunacaq bir operativliklə dərhal Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə tel göndərüb iki əli ilə də təbil döyəcləyir: bu məqalədən sonra kommunistlər “özlərini sarsılmış hiss edirlər” və məqalə “əsassız yazılmışdır”.

Zaqafqaziya Diyar Komitəsi də öz növbəsində tel vurub Nərimanovdan məqaləsi ilə bağlı izahat materialları tələb edir. vHəmin məqalənin çapından dörd gün sonra AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin xüsusi iclası çağırılır və burada Nəriman Nərimanovun məqaləsi geniş müzakirə obyektinə çevrilir, onun antipartiya mahiyyəti ifşa edilir.

İfşaçılar isə bunlar idi: Levon Mirzoyan və Ə.Qarayev, R.Axundov (sonralar “Rusca-türkcə lüğət” kimi qiymətli bir nəşrin tərtibçilərindən biri və redaktoru) və Q.Musabəyov, E.Xanbudaqov (sonralar qalı millətçilikdə suçlandırıldı və onun adı ilə bağlı

“xanbudaqovşına” siyasi istilahı bir çoxlarının qara taleyini müəyyən etdi) və M.C.Bağirov... Bu adamlar SİSTEMi yaradan və canı-dildən həmin SİSTEMə qulluq edən siyasi xadimlər idi və bu SİSTEMin müdhiş qanuna uyğunluğu onda idi ki, o adamların özünü də məhz SİSTEM güllələdi...

Mən “Ölüm hökmü” romanını yazarkən oxuduğum tarixi sənədlərdə bu adamlardan birinin 37-dəki aqibəti ilə bağlı bir epizodun müdhiş təəssüratı ilə sarsılmışdım: bütün ömrünü SİSTEMin bərqərar olmasına, möhkəmlənməsinə həsr etmiş bu adam-Qəzənfər Musabəyov SİSTEM tərəfindən xalq düşməni elan edildikdən sonra, istintaq zamanı o qədər işgəncələrə məruz qalır ki, kiçicik bir səs, hətta bir xışıltı belə eşidəndə özünü dustaqxanadakı çarpayının altına dürtüb gizlənirmiş...

Ancaq biz yenə Nəriman Nərimanovun məqaləsinə qayıdaq. Onun dünyagörüşündə Ana dili ilə Vətən arasındakı belə bir dialektik əlaqə indiki halda bizim üçün rəmzi mənə daşıyır, çünki Nərimanov bəşəriyyətinin mayası həmin milliliklə yoğrulmuşdu və bütün böyük qələm sahibləri, böyük mütəfəkkirlər kimi, onun üçün də millilik olmayan yerdə bəşəriyyət yox idi. Oxucu yaqin fikir verdi ki, “Bu gün” adlı o emosional milli özünüifadə ilə RSDFP-nın Proqramının tərcüməsi eyni tarixə-1906-cı ilə təsadüf edir və bu cəhət şəxsən mənim üçün çox şey deyir. 36 yaşlı formalaşmış bir şəxsiyyət-Nəriman Nərimanov kommunizm ideyalarına və bolşevik mövqeyinə ona görə meyl etmişdi və gələcək taleyini ona görə bu əqidə və fəaliyyətə bağlamışdı ki, burada məhz millinin oyanışı və inkişafı üçün, dövlət quruculuğunda, cəmiyyətdə millinin ifadəsi üçün münbit zəmin, optimal şərait görürdü.

Eyni zamanda, Nərimanov bütün qəlbi ilə inanırdı ki, bəşəriyyətin minilliklər boyu davam edən köləlik ənənələrini də darmadağın edəcək adil bir qüvvə yalnız bolşevizm ideyalarıdır.

Bolşevizm ideyalarına inam və xalqın gələcək milli və siyasi özünütəsdiqini yalnız bu ideyaların işığında görmək elə bir ciddi mənəvi aludəçilik yaratmışdı ki, Nərimanov kimi təmkinli və geniş dünyagörüşünə malik bir adamı ayrı-ayrı məqamlarda, xüsusən 1918-ci il hadisələri zamanı sağ radikalizm mövqeyinə gətirib çıxarmışdı.

Sadə bir misal: Əlimərdan bəy Topçubaşov əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan siyasi səhnəsində effektiv fəaliyyət göstərən həmin sanballı siyasi və ictimai xadimlərimizdən biri idi ki, ana dilindən başqa rus və fransız dillərini mükəmməl bilirdi, yüksək Avropa təhsili görmüşdü və millət qarşısında böyük xidmətləri var idi və dəfələrlə milləti ən yüksək tribunallarda layiqincə təmsil etmişdi, həmişə hadisələrə obyektiv münasibətilə seçilirdi. Azərbaycan müstəqilliyinin maraqlarını əsas götürərək mərkəzçi mövqedə dayanmışdı və həmişə də imputiv maksimalizmdən uzaq olmuşdu və mən buna çox təəccüb edirəm ki, Nəriman belə bir ləyaqətli şəxsiyyətin, xalqın həqiqi aristokratının 1918-ci ildə Zaqafqaziya Milli Şurasının sədrliyinə namizəd göstərilməsinin əleyhdarı olmuşdur. Bu yerdə mən Əlimərdan bəyin əleyhinə çıxan bəzi nadanları başa düşürəm, Nəriman Nərimanovu isə heç cürə başa düşə bilmirəm və çox təəssüf edirəm ki, onun bioqrafiyasında belə epizodlara rast gəlmək mümkündür...

Nərimanov 1918-ci ildə Əlimərdan bəyə belə bir münasibətdə, əlbəttə, haqsız idi və 1920-ci ildən sonra o özü beləcə haqsız münasibətin obyektinə çevrildi.

Bəli, Nərimanov bolşevik partiyasına inanırdı və nə qədər ki, əsas nəzəriyyə idi, Nərimanov bu inam naminə (yəni onun aləmində, xalqın sədaqəti naminə!; özünün dediyi kimi, “biz xalqların azadlığı haqqında çağırışlarımızın səmimiyyətinə inanırıqq...”)) coşğun fəaliyyət göstərirdi, amma elə ki, partiya hakimiyyəti ələ aldı, hakimiyyətdə

möhkömlənməyə başladı, nəzəriyyə təcrübəyə çevrildi, həmin inam da alt-üst oldu: «Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı? Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz iyrənc siyasətlərindən -Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən (kursiv Nərimanovundur-.E.) əl çəkincəyə qədər də olmayacaqdır».

Partiyanın hakimiyyətdəki təcrübəsi belə bir mənzərə yaratmışdı və Nərimanov başqalarından (susanlardan və yaxud «yorgana bürün, ellə sürün» prinsipi ilə yaşayanlardan) fərqli olaraq, gördüklərini gizlətmirdi: “Mən bildirirəm ki, bir il bundan əvvəl Azərbaycanda hakimiyyət azərbaycanlı kütlələrinin Sovet hakimiyyətinə ümumi rəğbəti ilə müdafiə edilirdisə, lakin hal-hazırda hakimiyyət yalnız süngü gücünə müdafiə edilir”.

Və o, ömrünün sonunda oğluna yazdığı məktubda arxasında dəruni bir “Heyhat!..” pərişanlığı dayanmış bu sözləri söyləyirdi: “Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır...”.

Azərbaycan tarixinin qəribə faktlarından biridir ki, o zaman Məmməd Əmin Rəsulzadə də gələcək müstəqil Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin əsas yaradıcılarından biri - kommunist əqidəsi və sosial-demokrat fəaliyyəti ilə seçilən bir gənc idi və Azərbaycanda ilk siyasi partiya olan “Hümmət”in də yaranmasında Məmməd Əmin bəyin işgüzarlığı və təşkilatçılıq istedadı az rol oynamamışdı...

Sonralar Məmməd Əmin Rəsulzadə əsrin əvvəlindən gənc nəslin sosial-demokrat ideyalarına meylini xatırlayaraq yazırdı: “Müxalif sosializmdə onlar (yəni gənc nəsil-E.) çarizmə qarşı mübarizədə ən etibarlı da olmasa, hər halda, ən əlverişli müttəfiqi görürdülər”. Ancaq görünür bu da XX əsr tariximizin qəribə paradokslarından biridir ki, qısa bir müddətdən sonra, Nəriman Nərimanovdan 14 yaş kiçik olan Məmməd Əmin Rəsulzadə siyasi fəhmi ilə sosial-demokratların proqramında öz müqəddəratını təyinetmə hüququ və milli məsələlərin həlli ilə bağlı müddəaların deməliyi mahiyyətini dərk edib siyasi təaliyyət istiqamətini dəyişir, Nəriman Nərimanov isə həmin demagogiyanın cəzbedici dairəsindən ayrılma bilmir və daha artıq bir əzm ilə öz gələcək şəxsi faciəsinə aparan yolları genişləndirməyə başlayır.

Nəriman Nərimanov hələ 1896-cı ildə rus dilində yazıb “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi “Yazan müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsində “uşaqlarını rus məktəbinə qoymağa çağırın” azərbaycanlı müəlliflərin yanlış mövqeyini tənqid edir və göstərirdi ki, homin müəlliflər “qızıl vaxtlarını faydasız məqalələr yazmağa sərf etmək əvəzinə, bu və ya digər məsələlər haqqında sadəcə Azərbaycan dilində kitabçalar nəşr etsələr, rus dilini öyrənməyin faydası haqqında yazsalar, daha ağıllı işlər görmüş olardılar”.

Təbii ki, bu sözlər milli məhəbbətin ifadəsi idi və ümumiyyətlə, Nəriman Nərimanovun qəlbində böyük bir məhəbbət var idi - Xalqa və Vətənə məhəbbət, insana məhəbbət, təbiətə məhəbbət... O yazırdı: “Görəsən məhəbbətdən qüvvətli şey olarmı? Qaranlıq gecələri aydın göstərən, insanı ay və ulduz ilə danışdıran məhəbbət deyilmi?”.

Bu sözlər-həmin məhəbbətin yaratdığı romantikanın ifadəsi idi və o romantika, təəssüf ki, tarixin qəbul etmədiyi və sonu da, dediyim kimi, şəxsi faciə ilə tamamlanan siyasi mövqeyə gətirib çıxardı.

Nəriman Nərimanov romantikası bir çox məqalələrdə, çıxışlarda, hətta telyetonlarda belə (!) öz illüziyalar aləminə qapılıaraq gələcək milli-mənəvi azadlığı bütün işıqlı boyaları, parlaq rəngləri ilə təsəvvürlərdə canlandırmağa çalışırdı. Bu mənada, onun həyat

məramnaməsi də özü üçün aydın və qəti idi: “Yüz illərlə can çəkişdirib, axırda yenə də ixtiyarsız qul olmaqdan, məhv və نابود olmaq, can verib getmək, lakin hüriyyət və bərabərlik yolu kimi şanlı, müqəddəs bir yolda ölmək, şəhid olmaq, əlbəttə, daha məsləhətdir!.. Ya hürr yaşamal, ya hüriyyət yolunda getməli... Yoxsa bu yaşayış, yaşayış deyildir!”.

Nərimanovun romantikası qərribə idi... Hətta ən romantik məqamlarda belə, o xalqın taleyini unutmurdu. “İdil çayı” adlı mənsur poemasının (1912) lirik qəhrəmanı İdil (Volqanın) sahilində dayanıb qarşısında açılmış təbiət mənzərəsinin gözəlliyindən, ülviliyindən bəhs edir, anma bu yerdə də “millət naminə işləyib milləti satanlar” haqqında fikirlər, düşüncələr onu rahat buraxmır, mənən sıxır...

Əlbəttə, Nəriman Nərimanov Vətəndaşlığı xalqla, vətənlə bağlı yalnız öyüd-nəsihətlər verməklə, yalnız kədərlənməklə, yalnız müdrik kəlamlar izhar etməklə kifayətlənə bilməzdi, çünki bu Vətəndaşlığın təbiətini həyata aktiv bir müdaxilə səciyyələndirirdi. O, millətə üz tutub yazırdı: “Siz ata-babalarınızın müqəddəs yerlərinə o vaxt Vətən deyər bilərsiniz ki, onun sahibi olarsınız”.

Nəriman Nərimanovun mübarizəsi xalqın belə bir sahiblik hüququ və səlahiyyəti qazanması naminə idi. Milli hüquqsuzluğa və bunu törədən qüvvəyə-Şimali Azərbaycanda çarizm müstəmləkəçilik siyasətinə, Cənubi Azərbaycanda isə İran şahlığı istibdadına qarşı amansız mübarizə-Vətənin sahibi olmaq uğrunda mübarizə idi. Həmin müqəddəs mübarizədə ədib Nəriman Nərimanov zəngin ədəbi irs qoyub getdi və o irs həmişə öz doğma xalqı ilə bərabər olacaq, çünki həmin xalqın mənəvi sərvətinə daxildir. Ancaq siyasətçi Nəriman Nərimanov isə həmin müqəddəs mübarizədə bütün xeyirli cəhətlərlə bərabər, bir küll halında qalib olmadı, çünki onun inamla, şövq, ehtiras və xəyalpərvərliklə aludə olduğu ideologiya tarixin sınağından çıxmadı.

3.

Məmməd Əmin Rəsulzadə 28 aprelə həsr etdiyi “Qara gün münasibətilə” adlı məqaləsində Nərimanovu və başqalarını kəskin tənqid edirdi və bununla bərabər, yazıldığı dövr (məqalə 1936-cı ildə yazılıb) və bu gün üçün əlamətdar bir fikir söyləyirdi və bizim ədəbi irsimizə, ümumiyyətlə, XX əsr tarixi-mizə münasibətdə əsas metodoloji prinsiplərimiz bu istiqamətdə olmalıdır.

Məmməd Əmin bəy yazırdı: “Unutmamalıyıq ki, başda yalançı Moskvanın yıldıqlı vaizlərinə uyan bu adamlar sonda ağla qaranı seçməyə başlayınca nisanda (apreldə-E.) yapılan işin istiqlal deyil, sözün bütün mənasilə bir istila işi olduğunu anlamış və bundan lazım gələn nəticəni çıxarmaq cəsarətini göstərmişlər; başda müəllim və yoldaş kibi qarşıladıqları şimalıların sonda kolonizator olduqlarını anlamış və bunu onların üzlərinə vurduqları sille ilə bildirmişlərdir”.

Həmin ağla qara arasındakı yol üçün səciyyəvi olan Nəriman Nərimanov peşimançılığını az qala cismani surətdə hiss etmək üçün, onun Stalinə yazdığı, surətlərini Trotskiyə və Radekə göndərdiyi “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məktubunu, yaxud oğluna yarımçıq məktubunu oxumaq kifayətdir.

Yadıma gəlir, Stalinin ölümündən sonrakı 54-55-ci illər idi, atam evimizin ən yaxın adamlarına deyər ki, Mehdi (yazıçı Mehdi Hüseyn) “Komissar” povestini yazanda icazə alıb və Nərimanovun Stalinə yazdığı məktubu oxuyub, məktub ona çox təsir edib. Atam özü emosional və zəngin hissiyyətə malik bir adam olduğu üçün, onun dediyi bu sözlər mənə də təsir edirdi və mənə elə gəlirdi ki, o sirlərlə dolu məktubu elə mən özüm də oxumuşam.

Bir dəfə Mehdi Hüseyn (mən son vaxtlar, xüsusən atam vəlat edəndən sonra tez-tez xatırladığım o işıqlı şəxsiyyətə Mehdi əmi deyirdim) bizim Mirzə Fətəli küçəsindəki köhnə evimizə gəlmişdi və çay içə-ıçə atamla söhbət edirdilər, mən də həmişəki kimi, onların yanında oturub söhbətlərinə qulaq asırdım. Söz Stalindən düşdü, ifşa olunmuş Beriyadan, işdən çıxarılmış Mir Cələr Bağirovdan düşdü və gəlib həmin məktubun üstünə çıxdı. Mehdi Hüseynin o zaman dediyi sözlər indi də qulağımdadı:

“-Ermənilər o kişinin başına nə oyun açıblar!..”.

“O kişi”-yəni Nəriman Nərimanov.

“Ermənilər”-yəni Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Bakının rəhbərliyini ələ almış və estafet kimi bir-birlərinə ötürən Anastas Mikoyan, Levon Mirzoyan, Sarkis Danilyan (Sərkis)...

“-Bunları da əllərində o kişiyə qarşı alət eləyiblər”.

“Bunlar”-yəni həmin əllinci illərdə yenidən adları çəkilən, siyasi bəraət almağa başlayan Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev, Mirzə Davud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov...

“-O məktub elə bil bir romandı!..”. Elo o uşaqlıq çağlarında mən də o “romanı” çox oxumaq istəyirdim, amma həmin məktubun surətini mən bir çox illər keçəndən və xeyli də macəralardan sonra, 1985-ci ildə oxuya bildim. O zaman unudulmaz Qulam Məmmədli “Nəriman Nərimanov” salnaməsini nəşrə hazırlamışdı və məndən xahiş etmişdi ki, bu salnamənin redaktoru olum və kitaba ön söz yazım.

Mən bu işlə məşğul olarkən həmin vaxt Partiya Tarixi İnstitutunda çalışan yazıçı Qılman İlkinin köməyi ilə o məktubu, nəhayət ki, oxudum. O ön sözü də yazdım (“Üç qırmızı qərənfil” adlı o yazı ayrıca oçerk kimi Bakıda da, Moskvada da çap olundu). Qulam müəllimin salnaməsini də redaktə etdim (1987-ci ildə nəşr olundu) və bütün bunlar hamısı keçmişin xatirəsinə çevrildi, amma o məktubdan aldığım təəssüratın təsiri bu illərin müqabilində heç azalmır...

Həmin məktubda (əslində, yaşamış həyatın siyasi yekun sənədində!) əks olunmuş bəzi fikirlərin üzərində dayanmazdan əvvəl əsrin lap başlanğıcında-1900-cü ildə Azərbaycan mədəni həyatında baş vermiş bir hadisəni xatırlamaq istəyirəm. Həmin ildə Nərimanovun yaşadı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi ilk dəfə tamaşaya qoyulmuşdu və Nərimanov əsərin qəhrəmanı Nəcəf bəy Çaybasarskinin rolunu oynayırdı. Nəcəf bəy Çaybasarski həyatını eyş-ışrət içində keçirən, qayğısız, fikirsiz-düşüncəsiz, yüngül bir ömür sürən, özü üçün yaşayan zəngin mülkədar və qumarbaz idi və tale ondan intiqam aldı, onu müflisləşdirib dilənçi vəziyyətinə saldı, onun övladını əlindən aldı, tifaqını dağıtdı. Nəriman isə tamam başqa bir həyat sürdü və onun şəxsi həyatı da firavanlıqdan çox uzaq oldu: “Mənim həyatım daim qayğılarla dolu olmuşdur. Mən iyirmi yaşımdan qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın 3 oğlunu öz az maaşım ilə böyütmüşəm. Bütün bunların hamısını icra etdikdən sonra, mən yenə də təhsil almağa başladım. 30 yaşında universitetə daxil olmuş, onu bitirdikdən sonra, bütün qüvvəmlə qardaşım Salmanın uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul oldum. Bütün bu işlərdən mən yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verdikdən sonra azad olmuşam. Mən bunu bir il keçəndən sonra, yəni 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları ona görə yazıram ki, sən məni bəşəriyyət üçün az iş gördüyümə görə (!-E.) məzəmmət etməyəsən. Ümidvaram ki, bu mənada sən öz işinlə mənim əməllərimi davam etdirəcəksən. Əziz oğlum! Əgər mənim həyatımı araşdırsan, sən əmin olacaqsan ki, mən 1925-ci ilədək başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonra? Sonra belə də davam edəcək”.

Ancaq artıq “sonra”-yoxdur.
“1925-ci ilədək...”-yəni ömrün sonuna qədər.
Başqaları üçün yaşanan ömür beləcə sona yetir.
Nəcəf bəy Çaybasarski əyyaş ömrü sürdü.
Nəriman Nərimanov cəfakeş ömrü sürdü.
Ancaq hər ikisinin tifaqı dağıldı.
Çaybasarskidən heç nə qalmadı.
Nərimanovdan isə vətəndaş xatirələri qaldı və illər bir-birini əvəz edəcək, nəsillər dəyişəcək, o xatirə isə yaşayacaq.

<http://www.kitablar.com>
<http://www.kitablar.org/>